

Editorial

Το δίκαιο δεν αποτελεί ένα περικλειστο σύστημα κανόνων, αλλά ένα πεδίο σχετικά αυτόνομο, το οποίο βρίσκεται σε σχέση διαρκούς αλληλεπίδρασης με τα πεδία της πολιτικής και της οικονομίας. Όπως συνέβη επανειλημμένα στο παρελθόν μετά το ξέσπασμα διεθνών κρίσεων, έτσι και στις μέρες μας η *πολυκρίση* των τελευταίων σχεδόν είκοσι χρόνων έχει αναδιατάξει τις σχέσεις πολιτικής και οικονομίας και, μοιραία, έχει μετασχηματίσει τα νομικά συστήματα, εθνικά και υπερεθνικά. Πρωταρχικό γνώρισμα αυτού του μετασχηματισμού αποτελεί η ενίσχυση του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος στην οικονομία, το οποίο συρρικνώνει το πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού και ενισχύει τον φιλελεύθερο πυλώνα των έννομων τάξεων σε βάρος του κοινωνικού. Σε ό,τι αφορά τη νομική επιστήμη, όπως έχουμε ήδη επισημάνει (βλ. ιδίως τα Editorials της [27.06.2025](#) και της [28.11.2025](#)), σύγχρονες τάσεις αποτελούν η επικράτηση υπερφιλελεύθερων ερμηνειών, η συρρίκνωση του δικαίου σε δικαίωμα, ο εξοβελισμός των θεμελιωδών καθηκόντων και η υποχώρηση της κανονιστικότητας του Συντάγματος που απολήγει στην ερμηνευτική του αποκένωση.

Σε κάθε ιστορική συγκυρία, οι μείζονες αλλαγές στην ερμηνεία και την εφαρμογή του δικαίου ασκούν αναμφίβολα ουσιώδη επίδραση στο πεδίο της θεωρίας. Απέναντι σε κάθε συνταγματική μεταβολή, τυπική ή άτυπη, αντιπαρατίθενται προσεγγίσεις, οι οποίες είτε λειτουργούν απολογητικά για τη νέα θεσμική πραγματικότητα είτε την πραγματεύονται κριτικά. Σήμερα, από τη μία πλευρά, διατυπώνεται ένας ρεαλιστικός νομικός λόγος που δικαιολογεί την τάση ρευστοποίησης των θεμελιωδών κανόνων κατ' επίκληση ιδίως των θεωριών της δυναμικής ερμηνείας και του συνταγματικού πλουραλισμού· από την άλλη, γίνεται προσπάθεια υπεράσπισης της κανονιστικότητας των ορίων που θέτουν οι θεμελιώδεις κανόνες τόσο στην πολιτική όσο και την οικονομική εξουσία. Στο πλαίσιο αυτής της αντιπαράθεσης, κανένα νομικό ή πολιτειολογικό επιχείρημα δεν διατυπώνεται σε θεωρητικό κενό. Όλα εγγράφονται στην παράδοση κάποιας σχολής σκέψης, την οποία ακολουθούν και, την ίδια στιγμή, ανανεώνουν, με γνώμονα τα ερωτήματα και τις ανάγκες της σύγχρονης εποχής.

Από την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι και τις μέρες μας, το πλούσιο έργο των εκπροσώπων της Σχολής της Φρανκφούρτης έχει αφήσει ένα ανεξίτηλο αποτύπωμα στο πεδίο της κριτικής νομικής θεωρίας. Χωρίς να εγκλωβίζονται στα στενά τείχη του νομικού φορμαλισμού, οι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς αυτής της Σχολής, κυρίως οι F. Neumann και O. Kirchheimer, υποστήριξαν ότι η έννοια του κράτους

δικαίου δεν είναι προκαθορισμένη, αλλά επικαθορίζεται από την έκβαση των πολιτικών και οικονομικών ανταγωνισμών. Σε κάθε ιστορική συγκυρία, επομένως, το εκκρεμές της λειτουργίας των θεσμών μπορεί, ανάλογα με την έκβαση των κοινωνικών συγκρούσεων, να κλίνει είτε προς την εμβάθυνση της ελευθερίας είτε προς την εδραίωση των καταναγκασμών. Η μήτρα των καταναγκασμών, μάλιστα, δεν πρέπει να αναζητείται μόνο εκτός της έννομης τάξης, αλλά και στο εσωτερικό της, από τη στιγμή που η κατοχύρωση της προστασίας της ιδιοκτησίας ευνοεί τη συγκέντρωση οικονομικής ισχύος στα χέρια ολίγων. Περαιτέρω, ιδίως σε συνθήκες κρίσης, το δίκαιο αξιοποιείται συχνά ως μηχανισμός αποπολιτικοποίησης των κοινωνικών διακυβευμάτων και παγίωσης της κυριαρχίας των πολιτικών και οικονομικών ελίτ. Παράλληλα, όμως, οι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης δεν έχαναν από τον ορίζοντά τους το οραματικό στοιχείο της οικοδόμησης ενός κοινωνικού κράτους δικαίου, το οποίο θα προήγαγε τη συνύπαρξη της νομικής με την κοινωνική ισότητα μέσω της εφαρμογής ενός δημοκρατικού σχεδίου ανακατανομής πόρων.

Μεταξύ των εκπροσώπων της δεύτερης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης δεσπόζει η μορφή του J. Habermas. Οι βασικές πτυχές του έργου της ωριμότητάς του διακρίνονται για την απόκλισή τους από την κριτική παράδοση της Σχολής. Σε αντίθεση, δηλαδή, με τους προκατόχους του, οι οποίοι εκκινούσαν από την άρνηση της κοινωνικής πραγματικότητας και αποσκοπούσαν στη ριζική μεταβολή της, ο Habermas επιχείρησε τη νομιμοποίησή της, ή αλλιώς τη μεταρρυθμιστική ενσωμάτωση σε αυτήν, μέσω της διατύπωσης μιας κανονιστικής θεωρίας για την επικοινωνιακή διαδικασία. Αυτή η πλευρά του έργου του Γερμανού φιλοσόφου, όμως, παρ' ότι η πλέον γνωστή και σχολιασμένη, δεν είναι η μοναδική. Πριν επεξεργασθεί τη θεωρία για τη διαδικαστική δημοκρατία, ο Habermas είχε διατυπώσει, στα χρόνια της νεότητάς του, θέσεις που εγγράφονται σε ένα πλαίσιο *ριζοσπαστικού μεταρρυθμισμού*, το οποίο βασιζόταν στην επίκληση της μετασχηματιστικής δυναμικής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στην εμπειριστατωμένη μελέτη του, η οποία εστιάζει στο δοκίμιο του Habermas «Φυσικό δίκαιο και Επανάσταση» (1971), ο Γιάννης Φλυτζάνης επιχειρεί να ανασυγκροτήσει τον πρώιμο χαμπερμασιανό πολιτειακό στοχασμό. Σύμφωνα με την ανάλυση του συγγραφέα, ο Γερμανός φιλόσοφος θέτει στο επίκεντρο της προβληματικής του το ζήτημα της ισότητας και, στο πλαίσιο αυτό, εξετάζει το δίκαιο ως βασική συνιστώσα μιας ενδεχόμενης πολιτικής αναδιαμόρφωσης της ανισότητας που διέπει τις κοινωνικές σχέσεις. Όπως επισημαίνει ο Φλυτζάνης, η σκέψη του Habermas εμπνέεται κυρίως από το επαναστατικό φυσικοδικαϊκό σχήμα

της Γαλλικής Επανάστασης, το οποίο αντλεί στοιχεία από τη θεωρία του Ρουσσώ. Βασικό χαρακτηριστικό αυτού του σχήματος αποτελεί η πρόσληψη των δικαιωμάτων όχι ως μέσων προστασίας της ιδιωτικής αυτονομίας απέναντι στην κρατική εξουσία, αλλά ως οχημάτων που προσανατολίζονται στην αναδιανομή και την κοινωνική ισότητα. Με άλλα λόγια, τα δικαιώματα γίνονται αντιληπτά από τον νεαρό Habermas ως ιστορικοποιημένες και πολιτικού χαρακτήρα αρχές ενός ριζοσπαστικού μεταρρυθμισμού, σε μια κατεύθυνση συναίρεσης του κράτους δικαίου και της κοινωνικής δημοκρατίας. Όπως υπογραμμίζει συμπερασματικά ο Φλυτζάνης, ο πρώτος χαμπερμασιανός στοχασμός διαθέτει ανεκμετάλλευτες θεωρητικές δυνατότητες, καθώς «δύναται να συνομιλήσει σε αρκετά σημεία με τη σύγχρονη Κριτική Θεωρία», ιδίως μέσα από το πρίσμα των δικαιωμάτων, τα οποία μπορούν να αποτελέσουν την «πηγή μιας αναστοχαστικής πολιτικής πράξης, ικανής να μετασχηματίσει το πολιτικό πεδίο».